

**ETIKA TRADHISI SAJRONE *SERAT SUKTINA WYASA*
(TINTINGAN FILOLOGI)**

Puput Ayuningtias

S-1 Pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah, Fakultas Basa lan Seni, Universitas Negeri Surabaya
puputayuningtias@mhs.unesa.ac.id

Drs. H. Bambang Purnomo, M.S.

Dhosen Jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah, Fakultas Basa lan Seni,
Universitas Negeri Surabaya

Abstrak

Serat Suktina Wyasa mujudake salah sawijine riptan sastra kang tuwuh sajrone pangrembakane sastra Jawa Klasik kang awujud naskah. Gegambaran kang cetha saka tumindake paraga kang dadi pangarsa praja lumantar lelana ngideri desa, banjur menehi pitulungan tumrap bebrayan kang ngalami pacoban. Sakehe lelakon kang diadhepi nalika lelana nuwuhake rasa kawigatene tumrap panguripane wong cilik. Senajan pangarsa praja mau lagi sedhik batine, nanging pamikire bisa owah sawise nindakake laku batin mau.

Mawas andharan mau, nuwuhake underane panliten sajrone *Serat Suktina Wyasa*, yaiku (1) kepriye dheskripsi naskah?, (2) kepriye suntingan lan terbitan teks?, (3) kepriye wujud etika tradhisi?, lan (4) kepriye aktualitas etika tradhisi ing jaman saiki?. Panliten kanthi objek naskah iki nggunakake pamarekan filologi modern kanggo mbiyantu nindakake transliterasi *Serat Suktina Wyasa* kanthi metodhe edhisi standar. Ancangan ing panliten iki nggunakake metodhe analisis deskriptif kualitatif lan teori hermeneutika kanggo napsirake isine naskah. Sumber dhatane panliten iki yaiku teks basa Jawa sajrone *Serat Suktina Wyasa*. Dhata panlitene arupa cuplikan-cuplikan sajrone teks *Serat Suktina Wyasa* kang ana sesambungane karo underane panliten. Cara ngumpulake dhata nggunakake teknik kapustakan, dene cara nganalisis dhata nggunakake teknik analisis deskriptif.

Asile panliten iki nuduhake yen *Serat Suktina Wyasa* ngandhut pirang-pirang wujud etika tradhisi kang katindakake dening paraga wayang purwa nalika nglampahi sakehe pacoban uripe. Wujud tumindake paraga Wyasa mau gegayutan karo kalungguhane manungsa minangka makhluk individu lan makhluk sosial. Asile panliten tinemu wujud etika tradhisi kang kaperang dadi lima, yaiku etika tradhisi tumrape dhiri pribadi, etika tradhisi tumrape Gusti, etika tradhisi tumrape Negara, etika tradhisi tumrape Wong Cilik, lan etika tradhisi tumrape Alam. Kejaba bab mau, asile panliten iki uga ngandharake aktualitas etika tradhisi ing jaman saiki. Saperangan ana kang isih diugemi lan ana kang nyebal saka etika, yaiku kawawas lumantar pawarta ing internet lan kalawarti. Wujud aktualitas etika tradhisi kang isih laras nganti saiki kayata sepi ing pamrih, asih marang pamomonge, andhap asor, nggedhekake tapa brata, tulung tinulung, wigati marang wong cilik, lan njaga alam kanthi nganakake bersih desa.

Tembung wigati:etika tradhisi, aktualitas, *Serat Suktina Wyasa*

PURWAKA

Urip ing satengahe bebrayan ora bisa uwal saka anane tradhisi, nilai-nilai, lan crita-crita didaktis kang diandharake kanthi turun-tumurun. Sakehe perangan kabudayan kang asipat turun-tumurun nduweni paedah tartamtu, mligine gegayutan karo pangrembakane rohane bebrayan ing saben jaman. Saben bangsa lan jaman nduweni pamawas didaktis ngenani becik lan ala, klebu tumindak kang kudu ditindakake lan ora.

Becik lan alane tumindak kuwi bisa tuwuh ing ngendi-endi papan lan saben jaman. Kadangkala becik alane tumindak ora padha siji lan sijine. Becik lan alane tumindak kang dianggep lumrah lan pungkasan dadi pakulinan, kadangkala ditulak dening bebrayan ing jaman saiki. Saben pengalaman becik lan ala kang dialami dening manungsa ing jaman biyen arupa crita-crita didaktis mesthine bisa dadi patuladan lan diuri-uri.

Tetilaran tradhisi budaya jaman biyen kang awujud naskah utawa teks sastra tradhisi ngandhut pangejawanthahing pamikir kang asipat filosofik. Pamikir filsafat kang kinandhut sajrone teks sastra tradhisi padatane gegayutan karo seni lan agama, klebu

estetika, etika, lan metafisika. Sastra tradhisional miturut Mitchell (2003:228) mujudake ekspresi bebrayan ing jaman biyen kang turun-tumurun, lan sumebar lumantar lisan. Sastra dadi sarana kang wigati tumrap nilai-nilai didaktis kang sumimpen wiwit jaman biyen nganti saiki.

Tetilaran awujud tradhisi arupa pengalaman becik lan ala kang dianggit dening pangripta ing tlatah Jawa mujudake asiling pamikir lan pangrasa kang awujud kasusastran. Salah sawijining tetilaran sejarah saka jaman biyen kang awujud naskah Jawa diasilake dening bebrayan Jawa. Tetilaran mau, bisa kaperang miturut wektu pangrembakane lan jinis riptan sastrane. Pamilah kasusastran Jawa kawawas wektu lan jinis riptan sastrane kaperang dadi papat yaiku, (1) kasusastran Jawa kanthi nggunakake basa Jawa Kuna kang riptane wujud sastra arupa kakawin, (2) kasusastran Jawa kanthi nggunakake abasa Jawa Madya ngasilake riptane wujud sastra arupa kidung, (3) kasusastran Jawa Klasik kanthi riptane wujud sastra arupa tembang macapat, lan (4) kasusastran Jawa kang nggunakake abasa Jawa Modern utawa Mutakhir riptane awujud sastra arupa

panganggone puitika sastra saka bangsa kulonan utawa Eropa (Purnomo, 2013:140).

Tetilaran-tetilaran kang ngandhut pawarta ngenani jaman biyen, tuwuh saka latar sosial budayane bebrayan kang wis ora ana, lan ora padha karo latar sosial budaya ing jaman saiki. Mulder (1986:9-10) ngandharake, budaya Jawa mujudake budaya kang adiluhung. Nilai-nilai adiluhung saka prinsip kang diduweni dening bebrayan Jawa kaperang dadi telu yaiku, pakurmatan, rukun, lan tulung-tinulung. Sesambungan karo nilai-nilai adiluhung kasebut, Koentjaraningrat (1985:10) ngandharake, kabudayan uga kaperang dadi telung wujud, yaiku (1) ide, (2) tumindak, lan (3) fisik. Sakabehe wujud kabudayan kasebut nduweni sesambungan siji lan sijine nganti bisa ngasilake reription kang katon wujud.

Naskah Jawa Anyar akeh cacahé, saka tuwuhe bisa kaperang dadi naskah kraton lan naskah pesisiran. Kawawas saka wujudé, miturut Djamaris (2002:5) naskah Jawa Anyar ana kang awujud tembang lan gancaran. Purnomo (2013:141) nduweni pamawas yen naskah kraton minangka asil kabudayan Jawa kang ngrembaka ing lingkungan kraton Yogyakarta lan kraton Surakarta. Pangrembakane naskah kraton ing lingkungan kraton kasebut bisa dingerteni mung bebrayan sakupenge kraton kang isih ngugemi lan ngerteni bab-bab ngenani naskah.

Kasusastran Jawa Klasik ngandhut warisan turun-tumurun saka bangsa Indonesia. Salah sawijine warisan turun-tumurun kang klebu kasusastran Jawa Klasik yaiku *Serat Suktina Wyasa* iki. Pamikir lan gegayuhane manungsa jaman biyen sajrone kang digambarake lumantar *Serat Suktina Wyasa* kang awujud tembang iki bisa dadi patuladhan tumrap manungsa lan kudu dilestarekake. Naskah-naskah kang ngandhut nilai-nilai, gegayuhan, paugeran, lan panuntun ngaurip iki migunani anane kanggo nikelake pangrembakan kapribadhe manungsa (Mulyani, 2014:7).

Serat Suktina Wyasa mujudake salah sawijine crita wayang purwa kang asale saka Serat Pustakara, kang kasekarake dening Ngabehi Karjamujita. Kawawas saka irah-irahane serat kasebut, ana sesambungan karo salah sawijine paraga wayang purwa yaiku Wyasa, mula SSW klebu sastra tradhisi kang wujudé teks naratif merga nggambarake lakuning crita sawijining paraga wayang kang nengenake tumindak kanthi lelandhesan etika kang diugemi dening bebrayan Jawa. Paraga-paraga wayang nduweni sipat lan pamaragan kang ora padha siji lan sijine, mula padatané crita wayang uga nggambarake sipat lan solah bawa manungsa amrih bisa dadi pangilon tumrap dhiri pribadine.

Serat Suktina Wyasa iki narik kawigaten kanggo diteliti amarga menehi gegambaran sistem utawa piwulang etika kang katindakake dening salah sawijine paraga wayang purwa. Paraga utama sajrone SSW kasebut yaiku Wyasa. *Serat Suktina Wyasa* nggambarake kahanan paraga Wyasa kang sedhih amarga dheweke mung dadi raja pandhita sawise ditinggal seda dening ramane Bagawan Palasara (Sri Dwipakeswara) lan lelampahane Wyasa nalika lelana nganti bisa nggayuh kasampurnan.

Prakara-prakara kang diadhepi paraga Wyasa nalika lelana ndadekake pamikire luwih padhang nganti nuwuhake rasa wigati marang panguripan bebrayan sajabané Saptarga.

Etika dadi sarana tata nilai panguripane sabendina kang gegayutan karo jejibahane manungsa. Bebrayan Jawa nduweni lelandhesan tatalaku kang diarani etika Jawa. Sistem filsafat Jawa sajrone etika Jawa kang klebu tetimangan ngenani becik alane tumindake manungsa Jawa, tindak tanduk, jejibahan-jejibahan manungsa Jawa tumrape dhiri pribadi, liyan, alam, lan Gusti (Mulyono sajrone Purnomo, 2013).

Tradhisi miturut Sztompka (2007:70) mujudake sakabehe samubarang kang diwarisake kanthi turun-tumurun wiwit jaman biyen nganti saiki. Sakehe pamikir, pakulinan, norma-norma ukum, lan paugeran-paugeran saka jaman biyen nanging isih digunakake nganti seprene minangka wujud tradhisi kang isih dilestarekake. Salah sawijine tradhisi kang gegayutan karo tumindake bebrayan Jawa kanthi prinsip loro, yaiku prinsip rukun lan kurmat.

Kawawas saka wujud obyek panlitene, *Serat Suktina Wyasa* minangka reription sastra tradhisional klasik kang ngandhut nilai-nilai etika tradhisi. Nilai-nilai etika tradhisi mujudake sakabehe wujud pakulinan kang ngandhut etika utawa samubarang kang wigati lan nduweni paedah tumrap manungsa. Nilai-nilai etika tradhisi kang kinandhut sajrone crita wayang kebak gegambaran ngenani unsur-unsur didaktis, mula panliten iki nggunakake prinsip filologi modern lan pamarekan struktural kanggo ndhudhah etika tradhisi sajrone *Serat Suktina Wyasa*. Prinsip filologi modern ora nengenake keaslian utawa kemurnian saka sawijining naskah, mula panliten iki diajab minangka upaya nglestarekake teks naskah lawas.

TINTINGAN KAPUSTAKAN

Panliten Kang Saemper

- 1) Panliten kanthi irah-irahan *Suntingan Teks lan Piwulang Agama sajroning Naskah Sulam Taufik* dening Ahmad Endra Gunawan (2009). Asiling panlitene yaiku ngandharake piwulang agama Islam. Sepisanan yaiku piwulang kang gegayutan karo fikih lan tasawuf, banjur kapindho yaiku piwulang agama ngenani tumindak kang kudu dilakoni lan kudu ditinggalake dening manungsa.
- 2) Panliten kanthi irah-irahan *Analisis Struktural lan Nilai Pendhidhikan Moral sajrone Suluk Lelana anggitané Raden Ngabehi Ranggawarsita* dening Priska Tias Deswari (2011). Asile panlitene nuduhake anane nilai-nilai pendhidhikan moral kang ana 3 jinis, yaiku (1) nilai pendhidhikan moral kang gegayutan manungsa marang Gusti, (2) nilai pendhidhikan moral kang gegayutan manungsa marang liyan, (3) nilai pendhidhikan moral kang gegayutan manungsa marang jagad gumelar. Kajaba kuwi, panliten mau uga nuduhake anane struktur sastra, antarane yaiku tema, paraga lan pamaragan, alur, lan latar utawa *setting* lan relevansi nilai moral karo panguripan jaman saiki.

Panliten nomer 1 lan 2 nggunakake objek panliten arupa naskah. Bab kang dadi pambeda yaiku saka bab kang ditengenake. Rong panliten kasebut padha-padha nengenake piwulang saka serat kang klebu teks mistik yaiku piwulang agama lan perangane piwulang moral.

- 3) Panliten kanthi irah-irahan *Nilai Moral sajrone Serat Madujaya (Tintingan Filologi)* dening Laely Yunita (2014). Panliten iki ngandharake nilai moral kang bisa diperang dadi 3 dhasar, yaiku nilai moral pribadhi, nilai moral sosial, lan nilai moral agama. Nilai-nilai moral kang ditemokake sajrone panlitene dideleng saka gegambarane paraga sajrone naskah.
- 4) Panliten kanthi irah-irahan *Kajian filologi lan Nilai-Nilai Pendhidhikan Moral sajrone Serat Ambek Sanga* dening Serya Adi Nugraha (2014). Panlitene ngandharake kahanan naskah, transliterasi teks kanthi metodhe diplomatik lan standar, terjemahan teks, lan nilai pendhidhikan moral kang kinandhut sajrone Serat Ambek Sanga. Nilai pendhidhikan moral mau kaperang dadi 3 jinis, yaiku (1) nilai pendhidhikan moral sesambungan antarane manungsa lan Gusti, (2) nilai pendhidhikan moral sesambungan manungsa lan liyan, (3) nilai pendhidhikan moral sesambungan antarane manungsa lan dhiri pribadhi.
- 5) Panliten kanthi irah-irahan *Piwulang Moral sajrone Serat Yusuf (Tintingan Struktural)* dening Umrotun Nafi'ah (2017). Asile panlitene ngandharake piwulang moral sajrone Serat Yusuf dijupuk saka struktur critane ana 3 yaiku, moral kang sesambungan antarane manungsa karo aspek individual, moral kang sesambungan antarane manungsa siji lan sijine, lan moral kang sesambungan antarane manungsa karo Gustine. Kajaba kuwi, uga nintingi bab struktural kanthi digambarake saka lelampahane Nabi Yusuf wiwit cilik nganti diwasa.

Panliten nomer 3 lan 5 nggunakake objek panliten arupa naskah kang wujud teks naratif laras karo objeke panliten iki. Rong panliten kasebut nengenake nilai moral saka tumindake manungsa minangka makhluk individu lan makhluk sosial. Bab kang dadi pambeda yaiku saka isine serat kang diteliti lan anggane merang bab kang ditengenake.

Pamarekan Filologi tumrap Naskah Jawa Klasik

Filologi asale saka basa Latin kang dumadi saka tembung loro yaiku *filos* kang ateges “tresna” lan *logos* kang ateges “tembung”. Filologi kanthi harfiah tegese tresna marang tembung. Tembung-tembung kang dimaksud yaiku tembung-tembung kang digunakake dening pangripta teks (sastra), awujud tulis sajrone naskah, utawa wujud ekspresi literer “sastrawi” lumantar basa kang diandharake kanthi lisan. Filologi kanthi *konvensional* bisa dingerteni minangka studi naskah kang nggupayakake njlimeti teks-teks klasik (utawa sastra lawas umume), tujuwane bisa ngerteni kanthi becik, sampurna, uga ndunungake ing sejarah sawijining bangsa (Baried sajrone Purnomo, 2013).

Pradotokusumo (2005:9) ngandharake filologi yaiku perangan ilmu sastra kang objek panlitene tradhisional ngenani *wujud* teks. Pangerten kang luwih

amba, filologi mujudake ilmu basa lan studi ngenani kabudayan bangsa-bangsa kayata kang diandharake sajrone basa, sastra, lan agama, kang asale saka naskah-naskah (lawas) saengga kanthi harfiah bisa diarani ilmu ngenani naskah-naskah (lawas utawa kuna).

Reriptan sasatra saka tetilaran-tetilaran jaman biyen umume ngandhut pawarta lan gegambaran panguripan, mula ngangkat ilmu pengetahuan kanggo disebarake marang bebrayan jaman saiki. Djamaris (1977:20) nduweni pamawas yen filologi mujudake ilmu kanthi objek panliten naskah-naskah lawas. Pamawas kang luwih amba miturut Ikram (1980:1), filologi mujudake ilmu kang nyinaoni panguripan ing jaman biyen, kayata kang ditemokake awujud tulisan. Tulisan kasebut kasusun saka basa, sastra, adat istiadat, ukum, lan sapanunggalane. Saben ilmu nduweni obyek panliten, semono uga filologi. Panliten filologi sumbering saka naskah lan teks (Djamaris, 2002: 6).

Naskah mujudake tulisan tangan kang ngandhut maneka warna pamikir lan pangrasa minangka asiling kabudhayan bangsa ing jaman mbiyen (Baried, 1994:55). Pamikir lan pangrasa kang becik uga ala minangka pangejawanthahing pangripta kang diwujudake lumantar reriptan sastrane. Pamawas liya saka Edi (sajrone Purwadi, 2006:210) ngandharake, naskah minangka karya sastra lawas kang asipat didaktis. Sipat didaktis tuwuh amerga bebrayan Jawa ora ninggalake nilai-nilai luhur kang diduweni, kayata nilai religi, filosofis, etis, lan estetis. Nilai-nilai kasebut minangka gegambaran saka nilai-nilai etis (gegayutan marang tata krama, norma, lan nilai panguripan saben dina).

Sajrone konteks filologi, naskah tegese tulisan tangan kang nyimpen maneka warna pamikiran lan pangrasa minangka peninggalan kabudayan ing jaman mbiyen. Warisan budhaya kang diandharake sajrone teks-teks klasik bisa kawawas lumantar tulisan-tulisan jaman biyen. Naskah wigati anane tumrap bebrayan ing jaman biyen. Paedah sajrone naskah isih ngrembaka lan dilarasake karo jaman saiki.

Teks mujudake isine naskah kang ngandhut idhe-idhe utawa amanat (Subandiyah, 2007:57). Teks uga kawangun saka pamikir lan piwulang kang diwedharake dening pangripta marang pamaca kanthi wujud crita. Crita sajrone teks iki banjur disinaoni lumantar saperangan unsur-unsur pamangune reriptan sastra. Kawawas saka kahanane, miturut Purnomo (2011:21) naskah minangka samubarang kang nyata, dene teks yaiku samubarang kang abstrak. Teks minangka samubarang kang abstrak tegese samubarang kang diangen-angen lan bisa dingerteni isine sawise maca teks mau. Teks umume ditegesi tulisan ngenani sawijining bab. Nalika ngonceki teks, panliti kudu niti anggane maca lan ngerteni apa kang ana sajrone teks kasebut.

Mawas teori mau, teks mujudake saperangan tembung lan ukara kang ngandhut idhe-idhe, amanat utawa pesen saka pangripta marang pamaca. Teks *Serat Suktina Wyasa* yaiku teks kang tinulis nggunakake tangan wujud tembang macapat kang ngandhut amanat utawa pesen mligine bab etika tradhisi sajrone crita wayang. Idhe-idhe lan amanat kang katindakake dening paraga Wyasa marang dhiri pribadine lan bebrayan sajabane

praja ndadekake Wyasa manungsa kang luwih cedhak marang Gusti lan bisa nggayuh kasampurnan ngaurip.

Dheskripsi Naskah

Dheskripsi naskah mujudake gegambaran saka kahanan fisik naskah lumantar tetembungan (Mulyani, 2009:30). Dheskripsi naskah nduweni ancas menehi pawarta ngenani kahanan teks utawa wujud tan katon saka serat kang diteliti. Dheskripsi naskah iki wigati ditindakake amarga pranyatan teks kasebut minangka maneka jinis saka anane tradhisi nulis sawijining serat.

Perangan-perangan bab kang kudu diandharake sajrone dheskripsi naskah miturut Purnomo (2013:40), ing antarane: 1) papan sumimpen naskah, 2) nomor naskah (yen ana) ditulis kanthi jangkep lan cetha, 3) asmane pangripta utawa panyalin (yen ana), 4) bahan naskah (papyrus, dluwang, lontar, kulit, pring, lan liya-liyane), 5) ukurane naskah, cacah kaca (utawa lempit), 6) cacah gatra saben kaca ing naskah, 7) jinise tulisan, 8) kahanane tulisan (cetha, rusak, ora cetha), 9) kahanan naskah umume, umur relative naskah, lan 10) pirang-pirang bab kang gegayutan marang kahanan blegere naskah.

Transliterasi Naskah

Transliterasi naskah mujudake alih tulis aksara saka aksara siji lan sijine. Transliterasi disuguhake kanthi jangkep lan becik supaya luwih gampang diwaca lan dingerteni. Transliterasi ditindakake saka nyusun ukara kanthi cetha lan diwenahi tanda waca kang titi, perangan pada lan bab supaya gampang nalika dingerteni (Djamaris, 1977:25). Transliterasi bisa katindakake lumantar metode loro yaiku, edhisi diplomatik lan edhisi stradar utawa edisi kritik (Suryami, 2001:11). Edhisi diplomatik mujudake pakaryan nerbitake teks kanthi titi lan ora menehi owah-owahan, dene edhisi standar utawa edhisi kritis yaiku cara alih aksara seratan teks kanthi mawas utawa nggatekake ejaan kang baku mawa aksara kang beda.

Panliten iki nduweni ancas kanggo nyuguhake teks *Serat Suktina Wyasa* kanthi nomer invent. MP 4/808.543 S luwih cetha saengga bisa nggampangake pamaca ngerteni isi kang kinandhut sajrone serat kasebut. Mawas ancas kasebut panliten iki katindakake kanthi nggunakake metode transliterasi, yaiku metode transliterasi edhisi strandar utawa edhisi kritis. Edhisi standar digunakake kanggo nyuguhake *Serat Suktina Wyasa* kanthi wujud kang nggatekake marang ejaan kang baku saengga nggampangake anggone maca lan ngerteni teks.

Suntingan Teks lan Aparat Kritik

Suntingan tegese asil pakaryan nyunting utawa ngedit teks. Suntingan yaiku nyiapake naskah kang siyap cithak utawa siyap kanggo diterbitake. Sadurunge diterbitake, naskah disunting kanthi nggatekake sistematika suguhan, isi lan basa (gegayutan marang ejaan, diksi, lan aspek struktur (Purnomo, 2013:13).

Aparat kritik yaiku bageyan kang wigati saka proses kritik teks. Baried (1994:67), Aparat kritik mujudake piranti pambandhing kanthi nyuguhake salinan

sawijining naskah. Pamawas liya saka Sutrisno (1981:15) ngandharake, aparat kritik mujudake salinan ngenani bageyan-bageyan pambeda sawijining naskah. Aparat kritik bisa arupa cathethan wacan saka proses kritik teks sajrone suntingan.

Pamarekan Struktural

Pamarekan struktural nduweni tujuan kanggo ngrembug lan njlentrehake sesambungan sakabehe aspek reriptan sastra kanthi titi lan cetha supaya nemokake makna kang luwih jangkep (Teeuw, 1984:135). Reriptan Jawa ana kang wujud geguritan naratif, tegese reriptan sastra kang wujud geguritan lan asipat naratif, utawa karya fiksi kang digubah kanthi wujud geguritan. Reriptan-reriptan mau klebu ing perangan wujud fiksi, laras karo pamawas saka Ratna (2012:241) yen karya naratif nyuguhake gegambaran saperangan kadadeyan sajrone reriptan sastra, kayata kadadeyan kang nyuguhake paraga-paraga, latar, sudut pandang, lan sapiturute.

Pamarekan struktural mujudake sawijining panjlentrehe unsur-unsur reriptan adhedhasar aspek-aspek naratif (kadadeyan, paraga-paraga crita sajrone reriptan sastra). Kadadeyan sajrone crita mau minangka saperangan samubarang kang mangun alur crita. Analisis struktural ora mung nganalisis pangripta, pamaos, lan reriptane wae nanging uga unsur-unsur kang paling wigati sajrone karya sastra kasebut. Cara nganalisis diwiwiti kanthi identifikasi, nintingi, lan ngandharake sesambungan antar unsur intrinsik. Identifikasi lan dheskripsi isine ngenani kadadeyan, plot, paraga, lan pamaragan, latar, sudut pandang, lan liya-liyane.

Teeuw (1988:135) ngandharake, analisis struktural nduweni tujuwan yaiku nintingi karya sastra kanthi premati, tliti, gamblang saengga makna sajrone karya sastra bisa dingerteni kanthi wutuh. Metode analisis kudu dipilih kang ana gegayutan marang sipat lan struktur saka karya sastra kasebut. Ing panliten iki pamarekan struktural minangka panyengkuyung anggone bisa nganalisis dhata, mula mung rong unsur intrinsik kang dirembug yaiku tema lan paraga (pamaragan).

Reriptan sastra naratif Jawa Klasik padatané ngangkat tema-tema tradhisional kang gegayutan marang sistem budaya kang diugemi dening bebrayan tartamtu wiwit jaman biyen nganti saiki. Tema tradhisional mau mujudake asiling reriptan para pujangga jaman biyen kang nyuguhake gegambaran panguripan bebrayan Jawa ing jamane. Tema-tema sastra Jawa tradhisional kaperang dadi loro, yaiku tema etik utawa reriptan religius lan didaktis lan tema epik utawa kaprawiran (Purnomo (2015:113).

Andharan mau, bisa kawawas yen *Serat Suktina Wyasa* ngandhut tema etik didaktis yaiku kasampurnan ngaurip. Tema mau diwujudake kanthi gegambaran tumindake paraga Wyasa anggone bisa milih tumindak kang trep nalika ngadhepi pacoban saka Gusti. Saben lelampahan lan konflik kang dialami wiwit bebukane crita kang nggambarake kahanan paraga Wyasa kang sedhik, banjur lelana lan mbiyantu para bebrayan desa nyirnakake ama, pungkasane bisa owah pangrasa lan pamikire luwih lila marang apa kang wis tinakdir. Tema

etik didaktis sajrone *Serat Suktina Wyasa* bakal dirembug kanthi ringkes, lan nggatekake aspek kaendahan.

Pamawas ngenani perwatakan ana 2 yaiku, paraga sederhana, paraga kang nduweni kualitas pribadhi tartamung siji, mula sipate datar, monoton, merga nduweni watak tartamtu, 2) paraga bulat, paraga kang nduweni sisi panguripan, sisi kapribadhen, lan jati dhiri kang kompleks, watak lan sipate maneka warna, kadangkala ora dinuga. Mula, paraga bulat luwih angel dingerteni, kurang *popular*, merga ora digambarake wiwit bebukane crita.

Mawas paraga lan pamaragan tumrap kasusastran modern kang beda kalawan kasusastran tradhisional lan gegayutan karo objek panliten arupa naskah Jawa Klasik, mula paraga lan pamaragan sajrone karya naratif tradhisional digambarake kanthi *stereotype*. Teks-teks naratif tradhisional ing crita wayang padatané nggunakake pola-pola baku kanggo nggambarake paraga kanthi tujuwan tartamtu. Paraga utama (prontagonis) dadi paraga kang sampurna (ideal), kayata digambarake minangka dewa-dewi utawa paraga utama ing pagelaran wayang. Kajaba kuwi, paraga antagonis kagambar nduweni tumindak kasar, ala, lan ora disenengi dening liyan. Padatané, paraga antagonis mau disimbolake kanthi paraga kang ala utawa “wong sabrang” (Purnomo, 2015:115).

Etika Tradhisi

Etika mujudake teori ngenani becik lan ala kang ditemtokake dening akal. Nilai becik kang digugu dening bebrayan utawa sawijining manungsa, supaya ditindakake iku kang diarani moral (Gazalba, 1988:109). Manungsa kawangun kanthi nengenake prinsip kasusilan, tegese manungsa urip sajrone norma-norma kanthi tumindak kang winates, kang nuduhake kepriye tumindak kang kudu dicakake ing bebrayan. Menawa sawijining manungsa bisa netepi sakabehe prinsip kasusilan, banjur dheweke bisa diarani manungsa kang becik tumindake (Asdi, 1997:10-11).

Etika gegayutan marang ukum-ukum tumindak moral. Ukum-ukum etika tumrap manungsa dipangaribawani uga saka nepsu sajrone pengalamane. Filsafat moral utawa etika kang murni miturut Kant (sajrone Tjahjadi 1991) mujudake etika kang asipat *a priori* tegese kawruh dhiri pribadhi marang pengalaman empiris. Etika mujudake watak utawa pakulinan kanthi tumindak kang becik lan bener ngandhut nilai-etika tradhisi utawa norma kang dadi dhasar tumrap pawongan.

Etika tradhisi bisa ditemokake sajrone moralitas. Moralitas bisa kagayuh yen awakedhewe nggugu marang ukum harfiah dudu merga samubarang kasebut bisa nuwuhake kabegjan utawa wedi marang kuwasa kang menèhi ukuman, nanging saka dhiri pribadhi kang sadhar yen ukum kasebut minangka jejibahan.

Suseno (2003:6) nduweni pamawas, etika kalebu sakabehe norma lan nilai kang digunakake dening bebrayan Jawa kang gegayutan marang anggona pawongan nglampahi lelakon panguripane. Salah sawijining wujud etika kang dadi paham dening bebrayan Jawa klebu kekuasaan kang ngandhut motivasi tumrap

panguwasa supaya dadi sawijining panguwasa kang becik, adil, ditresnani dening rakyat, bisa nentremake kahanan ing negara, lan nyirnakake kahanan kang bisa mangaribawani tuwuhe tumindak ala kang ora dikarepake. Prinsip dhasar panguripane bebrayan Jawa ana loro, yaiku prinsip kerukunan lan prinsip kurmat. Prinsip kerukunan saben kahanan nuntun manungsa supaya nindakake samubarang kanthi ngati-ati saengga ora nuwuhake sawijing prakara. Kajaba prinsip rukun, manungsa kudu nindakake prinsip kurmat marang liyan miturut drajate, klebu carane pacaturan lan tepa slira.

Nilai-nilai etika nduweni sesambungan karo tradhisi. Sakabehe tumindak kang dadi kapitayan lan pakulinan sajrone bebrayan kang ngrembaka wiwit biyen, ngandhut norma-norma kang mangaribawani tumindake manungsa. Arriyono (1985:4) nduweni pamawas yen tembung tradhisi sajrone Kamus Antropologi padha karo adat istiadat, mujudake pakulinan kang asipat magis-religius kalebu nilai-nilai budaya, norma, lan ukum banjur nyawiji dadi paugeran kanggo nata tumindak sosial.

Saka andharan mau, bisa dijupuk dudutan menawa etika tradhisi iku bab kang wigati lan dibutuhake dening manungsa ing panguripan sabendinane. Kajaba iku, bebrayan ing sakupenge uga nduweni kapitayan lan nggugu kanthi tuhu nilai-nilai kang wis dadi dhasar tindak-tanduke. Nilai-nilai tradhisi kang kebak luhuring budi prelu dilarasake karo pamikir lan tumindake manungsa wiwit bocah nganti diwasa amrih bisa urip kanthi rukun, mulya, lan tentrem.

METODHE

Ancangan Panliten

Panliten ngenani Etika Tradhisi sajrone *Serat Suktina Wyasa* kalebu jinis panliten sastra. Panliten sastra mujudake upaya kanggo negesi makna kanthi premati lan kritis tumrap sastra. Panliten sastra minangka disiplin ilmu kang nduweni obyek, pamarekan lan metode kang cetha (Semi, 1993:18). Kawawas saka obyek panlitene, panliten kanthi irah-irahan *Etika Tradhisi sajrone Serat Suktina Wyasa* (Suntingan lan Terbitan Teks Sastra Jawa Klasik) klebu panliten kualitatif. Dhata kang diasilake sajrone panliten kualitatif arupa tembung sajrone ukara.

Ancangan ing panliten iki nggunakake metode dheskriptif analitik-kualitatif. Metodhe dheskriptif analitik ditindakake kanthi cara nggambarake kasunyatan-kasunyatan banjur dianalisis (Ratna, 2013:53). Sadurunge nganalisis etika tradhisi kang kinandhut sajrone serat kasebut, sajrone panliten iki bakal ngandharake kahanan fisik lan *nonfisik*, yaiku ngandharake kahanan naskah *Serat Suktina Wyasa* kanthi titi. Panliten iki uga nggunakake pamarekan struktural kang punjere ngenani etika paraga. Sanajan kang luwih wigati saka unsur paragane nanging ora nglirwakake marang unsur-unsur liyane.

Panliten iki uga nggunakake prinsip filologi modern lan teori hermeneutika. Filologi modern kanthi metode edhisi naskah tunggal, tegese tanpa mbandingake karo naskah sajinis. Tintingan filologi modern digunakake kanggo mbiyantu nindakake tansliterasi *Serat*

Suktina Wyasa kanthi metode edhisi standar. Kajaba iku, teori hermeneutika digunakake kanggo nafsirake isi lan makna sajrone reiptan sastra.

Sumber Dhata lan Dhata

Sumber dhata kang digunakake ing panliten iki yaiku teks basa Jawa sajrone *Serat Suktina Wyasa*. Sumber dhata panliten dipilih amarga *Serat Suktina Wyasa* mujudake serat kang kalebu jinise sastra didaktis lan ngandhut nilai-nilai etika tradhisi kang isih *relevan* marang kahanan jaman *modern*. Teks *Suktina Wyasa* minangka teks gubahan kang wujud gedhuk tradhisional Jawa, yaiku tembang macapat. *Serat Suktina Wyasa* kalebu salah sawijine naskah kang disimpen ing Museum Radya Pustaka Surakarta, kasusun saka 4 pupuh, yaiku pangkur, asmaradana, sinom, lan megatruh.

Dhata kang digunakake sajrone panliten iki yaiku tembung lan ukara kang nggambarake etika tradhisi sajrone *serat Suktina Wyasa*. Cuplikan saka ukara kang nggambarake etika tradhisi kasebut dipilih kang gegayutan karo etika pribadi (individual) lan etika sosial.

Instrumen Panliten

Instrumen sajrone panliten kualitatif bisa arupa tes, wawancara, *observasi*, lan *koesional*. Instrumen utawa piranti sajrone panliten kualitatif yaiku panliti. Panliti dadi instrumen utama sajrone panliten kanggo ngumpulake dhata, nganalisis, napsirake dhata, lan nggawe lapuran asil panliten. Panliti instrumen uga diarani *human instrument*. Kajaba iku, panliten iki uga nggunakake instrumen tambahan lan instrumen panyengkuyung yaiku kamera digital kanggo njupuk gambar SSW, cathetan, pulpen lan tetengeran tembung-tembung kang nyengkuyung kanggo ngumpulake dhata.

Tata Cara Pangumpulane Dhata

Tata cara pangumpulane dhata mujudake cak-cakan panliten kanggo ngumpulake dhata. Pangumpulane data ing panliten iki nggunakake cara studi pustaka, yaiku ngumpulake dhata kanthi nggunakake sumber dhata kang awujud tulisan. Trap-trapan sajrone ngumpulake dhata kaya ing ngisor iki:

- 1) Maca kanthi kritis supaya ngerteni isi saka *Serat Suktina Wyasa*. Nalika maca panliti uga nindakake salah kagiyatan kritik teks lan transliterasi kanthi tujuan supaya asiling terbitan teks bisa dingerteni pamaos.
- 2) Transliterasi mujudake kagiyatan ngganti jinise aksara siji menyang aksara liyane. SSW sing sadurunge ditulis nganggo aksara Jawa, banjur dijarwakake dadi aksara Latin nanging isih nggatekake wewatesan basa Jawa.
- 3) Nengeri bab kang wigati sajrone teks ditindakake amrih bisa nemtokake teori kang trep. Babagan kang wigati ngandhut pesen lan gegayutan karo etika tradhisi diwenehi tetenger, banjur ngumpulake bab kanthi mahami, negesi, lan maknani Teks SSW.
- 4) Nyathet mujudake pakaryan nulis sakabehe dhata kang ngandhut etika tradhisi. Sakabehe tembung lan ukara kang wis diwenehi tetenger kanthi warna kang beda-beda, banjur digayutake karo underan panliten.

Pungkasane dhata kang wis dicathet ditapsirake kanthi nggunakake pamarekan hermeneutik. Napsirake dhata mujudake kagiyatan ngandharake makna adhedhasar teori kanggo ngonceki bab kang sesambungan karo etika tradhisi.

Tata Cara Pangolahe Dhata

Tatacara pangolahe dhata ngenani etika tradhisi iki kanthi teknik analisis dheskriptif. Panliten iki nggunakake edisi standart kanggo ngandharake suntingan teks, dene kanggo napsirake apa kang digambarake sajrone naskah nggunakake metode hermeneutika. Tatacara pangolahe data ing panliten iki diandharake kanthi runtut ing ngisor iki.

- 1) Ngandharake Dheskripsi Naskah

Dheskripsi naskah ditindakake kanggo ngerteni kahanan naskah kanthi wujud *fisik*, supaya pamaca bisa nduweni gegambaran kang cetha tumrap sawijining naskah. Cak-cakan iki nggampangake panliti anggane crita ngenani naskah kang ditemokake. Dheskripsi naskah kang diandharake sajrone panliten iki yaiku, irah-irahan naskah, nomer inventaris naskah, panulise lan wektu panulisane, ukurane naskah, cacah kaca naskah, cacah larik saben sakaca, basane naskah, wujud panulisan aksara lan liya-liyane.

- 2) Ngandharake Struktur

Pamarekan struktural digunakake kanggo njlentrehake unsur-unsur reiptan sastra. Mawas marang struktur reiptan sastrane *Serat Suktina Wyasa* katinjo saka rong aspek, yaiku struktur lair lan batin. Unsur-unsur reiptan sastra naratif kang digunakake mung loro, yaiku tema lan paraga (pamaragan). Unsur tema digunakake kanggo nemokake bab kang wigati sajrone *Serat Suktina Wyasa*. Bab kang wigati mau bisa kadeleng saka kadadeyan-kadadeyan kang digambarake dening pangripta utawa kang dialami dening paraga crita. Unsur paraga lan pamaragan dipilih amarga bab etika gegayutan karo tumindake manungsa minangka makhluk indhuvidu lan sosial. Kajaba iku, awit *Serat Suktina Wyasa* wujud gedhuk tradhisional, mula kanggo ngandharake struktur formal tembang kanthi nggunakake teori tembang macapat.

- 3) Nyunting lan Nerbitake Teks SSW

Panliten iki nggunakake prinsip filoogi modern kanggo nyunting teks saka *Serat Suktina Wyasa*. Naskah kang diteliti ora dibandhingake karo naskah sajinis merga ing panliten iki ora nengenake keaslian naskah. Suntingan teks ing panliten iki kanthi nggunakake metode edisi standar yaiku kanthi menehi owah-owahan ejaan lan ditulis kanthi pener.

- 4) Ngandharake Etika Tradhisi sajrone SSW

Sawise kagiyatan mau kalaksanan banjur ngandharake isine naskah. Naskah kasebut ngandhut pirang-pirang wujud etika kang digambarake dening sawijining paraga wayang anggane ngadhepi kadadeyan-kadadeyan kang dialami. Bab etika tradhisi ing kene kang bakal dirembug ngenani etika pribadi (individu) wiwit kepriye ngadhepi pacobaning Gusti kang kudu ditindakake dening dhiripribadi saben manungsa, lan etika sosial (manungsa siji lan liyan).

- 5) Ngandharake Aktualitas Etika Tradhisi ing Jaman Samangke

Etika kang digambarake sajrone *Serat Suktina Wyasa* kang wis ditemokake banjur digayutake marang kahanan etika ing jaman samangke. Perangan etika kang tuwuh ing jaman biyen kang kagambar saka naskah lawas bisa dadi kaca pangilon tumrap manungsa. Wiwit saka maca lan ngerteni isine naskah lawas, manungsa ing alam donya bisa njupuk seserepan kang bisa dilarasake marang etika ing jaman samangke amrih bisa dadi manungsa kang luwih becik.

- 6) Nggawe dudutan saka Asil Panliten

Nggawe dudutan minangka tahap pungkasan sajrone nlliti naskah. Nggawe dudutan sajrone panliten iki kanthi nggunakake basa kang lumrah digunakake dening bebrayan ing sabendinane. Tujuwan nggunakake basa kang lumrah kasebut supaya bebrayan bisa gampang anggone njupuk amanat utawa isi saka andharan kang njlentrehake kawruh sajrone *Serat Suktina Wyasa*.

Tata Cara Panyuguhe Asile Panliten

Tatacara panyuguhe panliten ing kene diwiwiti saka panliti merang dadi bab lan sub bab. Diwiwiti saka bab I-VI supaya tumata anggone nyuguhake asiling panliten kang awujud laporan skripsi. Trap-trapan kaya mangkono wis ana paugerane, mula anane laporan panliten iki nduweni ancas yaiku bisa nyuguhake Etika Tradhisi sajrone *Serat Suktina Wyasa*. Luwih cethane dijlentrehake ing ngisor iki.

- 1) BAB I ngandharake pamurwaning panliten, underaning panliten, ancasing panliten, paedahing panliten, watesaning panliten lan panjlentrehaning tetembungan.
- 2) BAB II ngandharake panliten kang saemper, panindakake panliten kang diperang dadi enem, yaiku (1) pamarekan filologi tumrap naskah Jawa Klasik, (2) pamarekan struktural, (3) struktur tembang macapat, (4) etika tradhisi, (5) hermeneutika, lan (6) lelandhesane teori.
- 3) BAB III ngandharake ancangan panliten, sumber dhata lan dhata, instrumen panliten, metode lan teknik panliten.
- 4) BAB IV ngandharake andharan asile panliten. Andharan asile panliten kasebut ing antarane yaiku: (1) Dheskripsi Naskah kanthi nggambarake kahanan fisik *Serat Suktina Wyasa*; (2) nyuguhake suntingan lan terbitan teks SSW; (3) wujud etika tradhisi sajrone serat, lan (4) aktualitas etika tradhisi ing jaman saiki..
- 5) BAB V ngandharake dudutan lan pamrayoga tumrap panliten kang wis katindakake..
- 6) LAMPIRAN : Dokumentasi serat *Suktina Wyasa*

ANDHARAN

Dheskripsi naskah mujudake gegambaran kahanan naskah saka wujud blegere lan wujud isi (teks). Padatane, anggone nganakake dheskripsi naskah panliti kudu titi lan njlimet nggambarake sawijining naskah. Dheskripsi naskah wigati anane merga pranyata teks iku nduweni

wujud saka tradhisi salin-sumaline naskah dening para pangripta.

Saben naskah ana kang irah-irahane wis cetha uga ana kang kudu ditemtokake panliten. Anggone menehi irah-irahan naskah lawas bisa digoleki kanthi cara njupuk jenenge salah sawijine paraga kang dianggep wigati sajrone reriptan sastra mau, utawa njupuk topik kang wigati (Purnomo, 2013:163). Panggon irah-irahan kang lumrahe ana bageyan ngarep iku diarani manggala, dene panggon irah-irahan kang ana bageyan mburi diarani kolofon.

Irah-irahan ing obyek iki bisa diweruhi kanthi cetha yaiku saka samaking serat lan kaca kawiwitan. Irah-irahan serat kasebut kasusun saka rong tembung yaiku *Suktina* lan *Wyasa*. Tembung *Suktina* dinuga ana kaluputan anggone pangripta nyerat, mula digoleki tembung kang nyedhaki yaiku *sutikna*, *sutiksna* tegese landhep banget. Tembung *Wyasa* bisa dadi tetenger menawa kang dadi paraga utama sajrone serat kasebut yaiku Wyasa. Bisa dingerteni saka pamawas tembung loro saka serat kasebut isine ngenani gegambaran upaya kang katindakake dening sawijining paraga wayang purwa nganti dheweke bisa nggayuh kasampurnan ngaurip.

Kadadeyan-kadadeyan kang dialami dening Paraga Wyasa nalika lelana bisa ndadekake atine luwih sabar lan ngakoni yen apa kang wis dilakoni sadurunge iku luput. Yen manungsa bisa lila, sabar, tansah eling marang Gustine besuk bakale bisa nggayuh kasampurnan ngaurip. Tumindak etika kang kagambar gegayutan karo etika tumrape dhiri pribadi, Gusti, Negara, Wong Cilik, lan Alam.

Papan panyimpene naskah mujudake andharan ngenani sapa kang nyimpen (pribadi, pamrentah, utawa swasta), ana ing ngendi lan pira nomer inventaris (Mulyani, 2012:6). Objek panliten ing panliten iki yaiku wujud copy *Serat Suktina Wyasa* saka Museum Radyapustaka Solo. *Serat Suktina Wyasa* kang asli kasimpen ing museum Radyapustaka Solo kanthi nomer invent. 808. 543 S. *Serat Suktina Wyasa* kang dadi objek panliten iki kasusun saka 20 kaca kanthi jangkep.

Kawawas saka catalog kang ana ing Museum Radyapustaka, *Serat Suktina Wyasa* iki cuplikan saka Serat Pustakaraja Purwa jilid V anggitané Raden Ngabehi Ranggawarsita. Ing Serat Pustakaraja Purwa jilid V naskah kasebut wujud gancaran lan ora ana katrangan irah-irahan bab. Katrangan saka pihak manuskrip museum radyapustaka solo, ing katalog *Serat Suktina Wyasa* kawangun maneh kanthi wujud tembang dening Ngabehi Karjamujita. Wektu panulisan *Serat Suktina Wyasa* bisa diweruhi saka *kolofon* kang ditemokake dening panliti lan diandharake ing ngisor iki.

*Titining kang panggita dite pon nuju,
mangsa jita wuku tambir,
kacatur welas sitengsu,
jumadil awal je warsi,
ngraras suci murtining wong
(K.20/P.4/Pada 51)*

Cuplikan mau nuduhake yen wektu panulisan *Serat Suktina Wyasa* yaiku ing dina pasaran pon, mangsa kasanga (9)=jita, jumadil awal taun je. Candrasangkala sajrone *Serat Suktina Wyasa* kang njlentrehake wektu panulisan serat yaiku “*ngraras suci murtining wong*”. Tembung-tembung kasebut nuduhake candrasangkala yaiku (*ngraras*=6, *suci*=4, *murti*=8, lan *wong*=1) ngandhut angka taun 1846 M (Dwiraharjo, 2006:41).

Bahane naskah mujudake papan kanggo nulis naskah. Bahane naskah lumrahe saka lontar (godhong tal utawa siwalan) lan saka dluwang yaiku kertas saka kulite kayu (Mulyani, 2012:6). *Serat Suktina Wyasa* kang dadi objek panliten iki kaserat ing dluwang werna putih ginaris. Sanajan pinggirane kertas saperangan rada owah dadi semu soklat, nanging isih kawaca kanthi cetha. Samake saka kerdhus ing perangan ngarep lan mburi wutuh, kabungkus kain batik coklat lurik. Bab mau ora uwal saka pangrumate pihak museum Radya Pustaka Solo.

Serat Suktina Wyasa iku wujud buku kanthi ambane samak lan kaca kang beda. Serat iki kasusun saka 20 kaca ora wolak-walik. Cacahe larik saben kaca uga beda-beda. Kaca 14 lan 19 nduweni larik kang luwih akeh saka liyane amarga ana saperangan larik kang ketlisut durung ditulis dening pangripta, mula kanggo njangkepi bageyan mau saperangan larik banjur ditulis ing sisih ngisor kanthi tengeran aksara F. Kajaba kaca 14 lan 19 kang cacah larik luwih akeh, ing kaca 20 uga nduweni larik kang beda saka liyane amarga larik mau klebu *kolofon* naskah. *Kolofon Serat Suktina Wyasa* ditulis ing bageyan mburi, mula cacahe larik klebu sithik lan ora kebak nganti saambane kertas. Tulisan ing serat kasebut ambane 16,5 cm lan dawane 25 cm.

Wujud panulisan *Serat Suktina Wyasa* kang dadi obyek panliten iki awujud tembang macapat. *Serat Suktina Wyasa* kasusun saka 4 pupuh kang isih jangkep. Saben pupuh cacahe pada beda-beda, gumantung marang pangripta. Cacahe pada saben pupuh sajrone SSW ing antarane: (1) Pangkur kasusun saka 48 pada, (2) Asmaradana kasusun saka 58 pada, (3) Sinom kasusun saka 31 pada, lan (4) Megatruh kasusun saka 56 pada.

Tabel 1 Panulisan Aksara Jawa sajrone *Serat Suktina Wyasa*

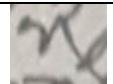
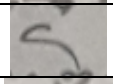
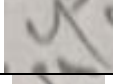
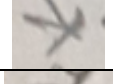
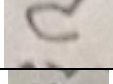
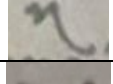
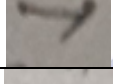
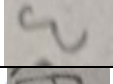
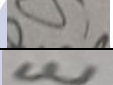
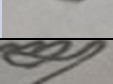
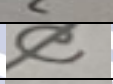
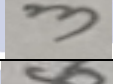
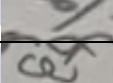
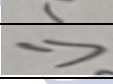
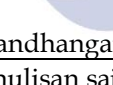
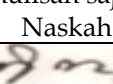
No	Aksara Latin	Panulisan sajrone Naskah
1.	ha	
2	na	
3	ca	
4	ra	
5.	ka	
6	da	

7	ta	
8	sa	
9	wa	
10	la	
11	pa	
12	dha	
13	ja	
14	ya	
15	nya	
16	ma	
17	ga	
18	ba	
19	tha	
20	nga	
21	le	
22	re	

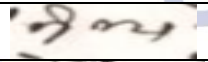
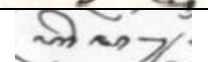
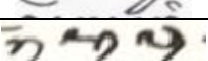
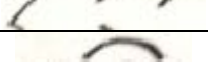
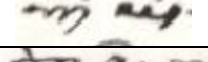
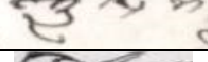
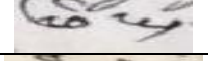
Tabel mau nuduhake panulisan sakabehe aksara sajrone *Serat Suktina Wyasa*. Kawawas saka tabel mau, bisa dingerteni yen kahanan aksarane isih becik lan bisa diwaca. Naskah kasebut migunakake tinta ireng kanggo nulis aksarane, sanajan kagolong naskah tuwa, nanging kahanan aksarane isih cetha nuduhake asiling tulisan tangan dudu asil cetak.

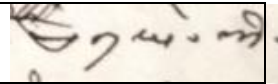
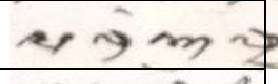
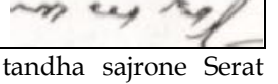
Tabel 2 Panulisan Pasangan

No	Pasangan	Panulisan sajrone Naskah
1	ha	
2	na	
3	ca	
4	ra	

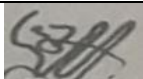
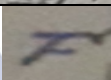
5	ka	
6	da	
7	ta	
8	sa	
9	wa	
10	la	
11	pa	
12	dha	
13	ja	
14	ya	
15	nya	
16	ma	
17	ga	
18	ba	
19	tha	
20	nga	

Tabel 3 Panulisan Sandhangan

No	Sandhangan	Panulisan sajrone Naskah
1	wulu	
2	suku	
3	pepet	
4	taling	
5	layar	
6	cakra keret	
7	cakra	
8	wignyan	

9	taling tarung	
10	cecak	
11	pangkon	

Tabel 4 Panulisan tandha sajrone *Serat Suktina Wyasa*

No	Tandha	Katrangan
1		Tandha kanggo titik
2		Tandha kanggo koma
3		Tandha ganti pada
4		Tandha yen ana seratan kang kliru banjur dibenerake, utawa ana katrangan ing kaca sabanjure
5		Tandha ganti pupuh

Serat Suktina Wyasa katulis kanthi seratan tangan kang tumata lan wujud bunder cilik miring nengen (ngetumbar). Saperangan aksara jawa sajrone naskah iki beda karo tulisan aksara jawa lumrahe kayata: pasangan “la” lan pasangan “ta” meh padha.

Serat Suktina Wyasa wujud sastra piwulang kang nduweni struktur batin lan ngandhut pamikir ngenani gegambaran tumindak nglampahi panguripan sabendina. Struktur reriptan sastrane *Serat Suktina Wyasa* kang bakal dirembug kaperang dadi loro, yaiku struktur lair lan struktur batin. Struktur batine *Serat Suktina Wyasa* ora uwal saka struktur lair (tembang macapat). Perangan struktur batin kang diandharake kayata tema, paraga lan pamaragan.

Suntingan lan Terbitan Teks

Suntingan teks mujudake perangan ilmu filologi kanggo nyepakake naskah kanthi edhisi ilmiah (Purnomo, 2013:24). Kagiyanan nyunting kang ditindakake klebu mbenerake, nambahi, lan ngurangi aksara utawa tembung uga ukara kang dianggep ora laras karo ejaan, isi lan konteks ukarane. Kajaba iku, panliti uga nganakake tetimangan ngenani kaluputan sajrone serat kasebut, klebu bab kang ora ajeg, lan nyimpang utawa kleru.

Tetimangan kang ditemokake mau, banjur diandharake ing aparat kritik. Terbitan teks mujudake asiling suntingan saben kaca sajrone *Serat Suktina Wyasa*. Asiling transliterasi saka aksara Jawa menyang aksara Latin sajrone *Serat Suktina Wyasa* disunting adhedhasar perangan kaca kang ana sajrone naskah

Wujud Etika Tradhisi sajrone *Serat Suktina Wyasa*

Saben tumindake manungsa ngandhut nilai-nilai moral kang asipat obyektif. Nilai-nilai mau mangaribawani manungsa anggone nemtokake dhiri pribadine sajrone kasunyatan uripe. Wujud nilai-nilai moral kasebut ing antarane yaiku, setya, adil, blakasuta, welas asih, lan sapanunggalane. Suseno (1983:32) ngandharake sakabehe unsur-unsur ana alam donya gegayutan karo dhiri pribadi, dununge saben manungsa, lan jagad sakupenge. Sakabehe tumindake manungsa mujudake tumindake sajrone panguripan kang sithik baka sithik bisa owah amerga anane nilai-nilai budaya, wektu, rohani, lan sesrawungan sajrone urip kekeluargaan.

Etika mujudake trap-trapan saka prinsip moral kang luwih jangkep yaiku gegayutan karo jejibahan lan tumindake manungsa marang dhiri pribadine (Indhividu), lan gegayutan karo jejibahan, tumindak, lan patraping manungsa minangka makhluk sosial (Salam, 2002:8). Wujud tumindak kang lumrah ditemokake sajrone bebrayan Jawa salah sawijine yaiku kurmat marang liyan. Sipat kurmat nalika cecaturan lan solah bawane tumata marang liyan kanthi nggatekake undha-usuk mau ngrembaka ing bebrayan Jawa. Tumindak kurmat mau dadi pakulinan lan minangka jejibahan. Kaya kang wis diandharake Atmadiliga (sajrone Sumantri, 1999:8) yen rasa kawigaten mujudake nuwuhake rasa kanggo ngerteni pangrasa, kabutuhan, lan sedhihe liyan.

Naskah *Serat Suktina Wyasa* iki klebu pangrembakan reiptan sastra Jawa klasik, kang ngandhut pirang-pirang wujud etika sawijining bebrayan ing jaman kasebut. Paraga-paragane sajrone SSW mau klebu paraga wayang ing antarane ana Hyang Kang Maha Luhur, dhanghyang, raja pandhita, wong cilik, lan para duratmaka. Wujud etika tradhisi kang kinandhut sajrone *Serat Suktina Wyasa* mau dionceki kanthi perangan ing antarane yaiku (1) etika tumrap dhiri pribadi, (2) etika tumrap Gusti, (3) etika tumrap Negara, (4) etika tumrap wong cilik, lan (5) etika tumrap alam. Sakabehe wujud etika sajrone SSW mau diajab bisa dadi kaca pangilon tumrape manungsa sajrone panguripane. Wujud etika tradhisi sajrone SSW luwih cethane kaya mangkene.

Etika tumrape Dhiri Pribadi

Manungsa minangka makhluk indhividu kang nduweni jejibahan marang dhiri pribadine. Jejibahan mau gegayutan karo tumindake tumrap awakedhewe lan Gustine. Etika indhividu ora mung kanggo wong priyayi nanging uga wong cilik utawa saben manungsa kang kudu nggatekake norma-norma nalika milih tumindak kang becik. Manungsa kang nduweni etika tegese saben tumindake kudu bisa mangun kapribadene minangka makhluk Gusti, mula saben manungsa kudu bisa nikelake sipat wicaksana lan ngedohi sipat durjana, sembrono lan sapanunggalane.

Etika tumrap dhiri pribadi sajrone SSW luwih tumuju marang sawijining Raja Pandhita kang dumunung ing padhepokan. Kalungguhane kagolong dhuwur tinimbang wong cilik sajabané padhepokan Saptarga

mau. Raja Pandhita kang mbesuke dadi simbahe Pandhawa lan Korawa yaiku *Resi Wyasa* sajrone SSW kagambarake minangka manungsa kang wicaksana lan ngati-ati anggone nata lakune.

Raja nduweni jejibahan kang wigati anane kanggo njaga katentremaning praja lan bebrayan sakupenge, mula raja kudu nindakake sepi ing pamrih kanthi nengenake hak lan kekarepane bebrayan sosial tinimbang dhiri pribadine. Dikarepake saben manungsa nduweni pamikiran lan seneng tumindak tanpa ngarep-arep piwales utawa pangalembana saka manungsa nanging mung ngarep-arep piwales saka Gusti kang Murbeng Dumadi. Awit yen manungsa bisa ngendalekake kekarepan pribadine mau, dheweke ora nemoni kuciwa kang bisa mangaribawani oyaking batin.

Paraga Wyasa menehi piweling yen apa kang ditindakake para durjana tetep luput amerga ngrembut duweke liyan kanthi meksa. Minangka raja kang wicaksana, Wyasa ngupaya kanggo nyadharake para durjana supaya tumindake disirikake, pungkasane gelem ngowahi sithik mbaka sithik kanggo dadi wong kang luwih migunani. Wujud etika tradhisi tumrape dhiri pribadi kang kagambar saka tumindake paraga Wyasa sajrone SSW ana nem, yaiku (1) sepi ing pamrih, (2) asih marang pamomonge, (3) manungsa kang pinercaya lan bisa disambati, (4) andhap asor, (5) sabar, lan (6) rila.

Etika tumrape Gusti

Etika tumrape Gusti mujudake cak-cakan tumindake manungsa supaya laras marang agama utawa kapitayane. Saben tumindake ora uwal saka prentah lan apa kang kudu disirikake. Manungsa kang dadi makhluk ciniptane Gusti tansah eling marang Gusti ing ngendi wae dheweke manggon. Nilai etika tumrape Gusti kang kinandhut sajrone *Serat Suktina Wyasa* yaiku nggedhekake Tapa Brata, mawas dhiri lan eling marang Gusti, lan nrima marang pacoban.

Ing wayang, manungsa kudu bisa njaga kiblat supaya uripe tentrem. Saperangan paraga sajrone crita wayang nindakake tirakat, semedi, lan tapa brata. Laku mau katindakake supaya bisa nggayuh kasampurnaning urip. Tirakat padatané katindakake kanthi pasa mutih ing dina Senin lan Kemis. Paraga wayang kang asring nindakake tirakat yaiku kang klebu paraga-paraga ksatriya.

Nindakake tapa brata ora kabeh wong bisa, amerga wong kang bisa nggayuh kasampurnane dhiri kanthi nggendhekake hawa nepsune kang bisa kasil ketemu marang Gusti kang Murbeng Dumadi. Paraga Wyasa nindakake semedi kanthi tumemen nalika dheweke nulung sawijining desa kang katrajang ama arupa manthek. Wyasa kang sejatine pancen wong kang nduweni kasecten linuwih, anggane nyenyuwun marang Hyang Sukma bisa nyirnakake sakehe manthek mau. Ora let suwe uler, walang kang cacahé ora kena kaetung padha mingrsreb kena panulake Wyasa. Nalika manungsa wis ngupaya kanthi kakuwatan pisik nanging isih durung nemokake asil, kamangka tansah eling lan percaya

marang Gusti yen pitulungane Gusti luwih mandi tinimbang kakuwatan liyane.

Manungsa kudu tansah eling lan mawas diri supaya ora nemoni sumelang ing tembe mburi. Sejatine kepriye sejatine manungsa mung bisa dingerteni nalika wong mau bisa ngerteni dhiri pribadine. Urip iku manjing ing dhiri pribadine manungsa, nalika dheweke tansah ngati-ati anggone nata laku bakale nemoni katntreman batin. Nanging yen manungsa ora bisa ngendalekake hawa nepsune nganti ora eling lan wawas bakal nemoni pepeka.

Paraga Wyasa ngadhepi pacoban kanthi nrima takdiring Gusti. Senajan ora bisa dadi raja nanging dheweke bisa migunani tumrape liyan kuwi dadi nilai kang wigati. Ora mesthi Raja utawa pangarsa kang mimpin sawijining praja minangka wong kang nduweni laku kang becik. Nalika manungsa kepengin nggayuh sawijining kekarepan nanging dheweke migunakake cara kang ora laras marang paugeran, ora bakal netep anggone mangku Negara mau.

Etika Tradhisi tumrape Negara

Etika jawa luwih nengenake sesambungan kang laras antarane manungsa siji lan liyan utawa sesambungan kosmis. Sesambungan kosmis mau ing antarane manungsa tumrape liyan, manungsa tumrape Negara, lan manungsa tumrape alam. Sawijine sesambungan kang becik bakal nuwuhake katentreman ing donya. Manungsa nindakake sesambungan kanthi becik wiwit dheweke urip satengahe kulawarga, banjur bisa raket karo tanggatepalih kanthi ora nggatekake suku, agama, utawa ras, lan pungkasané nikelake sesambungan antarane bebrayan lan pamrentah sajrone Negara.

Nilai kang digugu sajrone bebrayan jawa salahsawijine yaiku kerukunan lan luwih ngendekake hak pribadine tinimbang hak kanggo bebrayan. Urip satengahe bebrayan jawa tradhisional ora bisa uwal saka anane prakara-prakara sosial kang dialami sajrone Negara. Saben bebrayan bakal ngrembagake sistem norma moralkanggo netepi hak-hak individu mau. Prinsip rukun mujudake sawijining prinsip tata tumata antarane bebrayan lan dudu sawijining prinsip tumindak kang gegayutan karo batin.

Saben manungsa mesthi mbutuhake liyan sajrone ngakoni urip. Tulung-tinulung ing kene ora awujud banda wae nanging uga pitulungan marang liyan. tumindak tulung-tinulung marang liyan wigati anane amerga manungsa cinipta minangka makhluk sosial kang mbutuhake liyan. Manungsa ora bakal urip sumelang yen dheweke ora nindakake tulung tinulung, kamangka nalika dheweke bisa aweh pambiyantu marang liyan nuwuhake katentreman batin.

Paraga Wyasa budhal namur ngliwati tegal lan pasabinan. Nalika dheweke mubengi desa ora ana kang ngerteni amerga durung ana srengenge. Desa-deso kang ditekani dening Paraga Wyasa ngalami pacoban kang beda-beda. Kawiwatan ing Desa Ngawanti, paraga Wyasa tuwuh rasa nggumun amerga ngerteni sawah lan pategalan ora tinanduran. Dheweke banjur nemoni pangarsa desa mau yaiku Paharana. Buyut desa

njlentrehake yen wis kepara suwi desa mau katrajang ama kang cacahé akeh banget lan wujudé beda-beda. Sakehe upaya kang ditindakake kanggo nyirnakake ama ora nemoni kasil. Awit ngerteni kahanan mau, Wyasa aweh pitulungan kanthi semedi kang tumemen madhep karsaning Gusti kanggo kasil nyirnakake ama.

Etika sosial budaya tuwuh saka anane rasa wigati kanthi nuduhake sipat blaka, preduli, ngajeni, tulung-tinulung, tresna marang liyan lan negarane. Panguripan wong cilik kang ngulah tani wiwit nandur, ngundhuh katindakake kanthi gotong-royong. Gotong royong mujudake “mamayu hayuning bawana” sajrone bebrayan. Reksa rineksa utawa gotong royong nuduhake tumrape manungsa supaya nduweni sipat seneng nulung lan nindakake penggaweyan bareng sajrone tujuwan tartamtu (Ahmad, 2018:20).

Paraga Wyasa nuntun bebrayan desa kanggo reksa-rumeksa mujudake karaharjaning Negara. Juragan Supa kang tumindak sapenake marang wong cilik banjur gelem manut marang Paraga Wyasa. Dheweke kang wis sadhar yen tumindaké luput, ora bakal ndadekake wirange liyan. Bandhadonya kang diduweni juragan Supa sadurunge ora migunani marang liyan amerga dheweke ngutang wong cilik nanging anggoné njaluk sauran kanthi peksa tanpa nduweni welas asih. Wiwit tekane paraga Wyasa bisa nyawijekake pamikiran lan nentremake karaharjan desa mau. Negara kang tentrem raharja ora bisa kagayuh yen bebrayan ing negarane isih congkrah lan nindakake durjana marang liyan.

Etika tumrape Wong Cilik

Wong cilik nduweni kalungguhan kang suwalike karo wong priyayi. Wong cilik minangka tetembungan kanggo nuduhake pambada kalungguhan sosial ing bebrayan Jawa. Bebrayan kang klebu wong cilik ing antarane, yaiku wong tani, buruh, wong dagang ing pasar, lan tukang (Kuntjaraningrat, 1984:231). Wong priyayi ing bebrayan Jawa minangka wong kang isih darahing Ratu utawa sesebutane para panggedhe. Paraga Wyasa sajrone *Serat Suktina Wyasa* minangka raja pandhita kang diajani dening punggawane. Sawijining Raja kang becik kudu nduweni watek kendel nalika ngadhepi prakara-prakara kang dumadi ing prajane.

Raja kang bisa nuwuhake katentremane praja lan bebrayane mesthi diajani amerga tumindak kang becik. Raja kudu nggatekake etika tumrape wong cilik supaya bisa ngraketake sesambungan manungsa marang liyan. Etika kang wigati sajrone SSW kang gegayutan tumindak Raja tumrape wong cilik ing antarane yaiku nduweni rasa wigati marang wong cilik lan menèhi piweling supaya aja dume.

Paraga Wyasa nduweni sipat preduli lan wigati marang kahanane wong cilik. Dheweke kepengin mrantasi prakara kanthi adil antarane para Duratmaka lan wong cilik kang katindhès. Para Duratmaka ing desa mau ora nduweni welas asih marang wong cilik nganti tega ndadekake wirang. Ndeleng kahanan kang ora adil kasebut, Paraga Wyasa tanggap kanggo mbrastha sakabehe wujud tumindak ala kang ndadekake bubarhing prajane.

Etika Tradhisi tumrape Alam

Panguripane manungsa gumantung marang kahanan alam sakupenge kang wujud ana kang urip lan matikayata migunakake banyu lan lemah kanthi premati. Kahanan alam kang endah nuduhake yen manungsa bisa njaga lan nglestarekake alam kanthi becik. Salahsawijine jejibahan bebrayan jawa yaiku hamemayu hayuning bawana (nglestarekake alam). Lumantar jejibahan kasebut, bebrayan jawa bisa njaga sesambungan tumrape alam kang dadi sumber panguripan sabendina (Ahmad, 2018:194).

Etika lingkungan hidup mujudake cak-cakan tumindake manungsa kanthi nggatekake moral lan pangupaya tumrape alam amrih tansah lestari. Prinsip etika lingkungan hidup nduweni tujuwan kanggo dhasar kang nuntun tumindake manungsa tumrape alam. Salahsawijine upacara adat kang kinandhut sahrone SSW kang gegayutan karo etika tumrape alam, yaiku bersih desa.

Paraga Wyasa lan pamomonge ngideri desa kang aran Ngawanti, padha nggumun amerga sabin lan pategalan ora tinanduran. Desa mau katerak ama maneka wujud kang ora sirna kanthi japa mantra, mula tuwuh rasa welas kanggo nulung bebrayan ing Desa Ngawanti. Lumrahe Raja kang lagi nyamar supaya luwih cedhak marang panguripane wong cilik, paraga Wyasa nuduhake rasa kumate marang buyut pangarsa desa. Semana uga suwalike, sanajan luwih tuwa ki buyut isih nggatekake andhap-asor marang paraga Wyasa. Wekasane anggone ngupaya kanggo nyirnakake hama antuk asil banjur ditekani pangarsa desa kang njaga desa Ngawanti.

Pangarsa mau kang awujud dewa menahi piweling tumrape desa Ngawanti. Pancen kanggo ngelingake marang saben manungsa ing donya supaya nganakake bersih desa saben taun. Hama kang nrajang lan ngrusak pategalan minangka wujud pacoban lan piweling supaya manungsa preduli marang alam. Manungsa nduweni jejibahan kanggo njaga lan nglestarekake apa kang ana ing donya.

Bisa dideleng ing kahanan jaman modern iki, saben taun bebrayan jawa isih nganakake bersih desa. Nalika sabin lan pategalan ing mangsa katiga tetuwuhan padha garing, sawektu-wektu ama uga nrajang kang ndadekake praulah tani kangelan nyukupi kabutuhane. Manungsa kudu percaya yen jagad sakupenge minangka kersane Gusti, mula kang bisa ditindakake laras karo alam kanthi njaga lan ora agawe rusak. Tumindak mau nuduhake yen wiwit biyen bersih desa pancen dadi bab wigati kanggo njaga alam amrih tansah lestari, mula aja nganti budaya kang wis turun-tumurun iki ora digatekake.

Aktualitas Etika Tradhisi ing jaman Saiki

Etika tradhisi sajrone budaya jawa ngandhut filosofi lan perangan mistik budaya kang prelu digatekake saben manungsa. Sakehe mistik budaya jawa mau ngandhut aspek-aspek panguripan, wiwit lair nganti batin, prakara-prakara ing donya uga akherat, lan prakara kang gegayutan karo samubarang kang wingit.

Saperangan falsafah Jawa isih nduweni kalungguhan minangka pandom-pandoming ngaurip kang ngandhut aktualitas etika ing bebrayan jawa (Endraswara, 2018:1). Aktualitas mujudake gegambaran kahanan kang sanyatane klebu panindake etika Jawa sabendina ing bebrayan agung. Etika tradhisi sajrone SSW kang wis dirembug sadurunge, saperangan bakal diaktualisasi kanthi niteni kahanan ing jaman saiki.

Etika Tradhisi tumrape Dhiri Pribadi

Salah sawijine etika tumrape dhiri pribadi sajrone SSW kang isih diugemi bebrayan agung yaiku sepi ing pamrih, asih marang pamomonge, lan andhap asor. Ora kabeh wong bisa nduweni sipat-sipat mau nalika dadi panguwasa sawijine Negara. Sawijine Negara bisa nggayuh karaharjan yen Rajane bisa nuduhake tumindak wicaksana nalika nata prajane.

Pihak-pehak kang klebu aparat pamrentah tanpa pamrih milih aweh pambiyantu kanthi nekani langsung sawijining tlatah kanggo ngerteni kahanan wong cilik kang kena lindhu lan tsunami. Pangarsa sawijine Negara kudu tanggap marang kahanan kang dumadi ing sakupenge. Cuplikan pawarta saka internet mau ngrembug babagan tumindak sepi ing pamrih kang ditindakake dening Gubernur Sulawesi Tengah tumrap kurban Palu. Saperangan aparat pamrentah nalika kepengin aweh pambiyantu padatan lumantar andhahane, nanging kang katindakake Ganjar mujudake pribadi sawijining pangarsa kang wigati marang prawarga kanthi ora nengenake kabutuhan pribadine.

Manungsa kudu bisa njaga tumindake supaya ngraketake sesrawungan marang liyan. Antarane pangarsa lan andhahan mbutuhake asih kinasih siji lan sijine. Cuplikan pawarta saka internet mau nggambarake salahsawijine wujud etika asih marang andhahan, yaiku tumindake Megawati kang teges bakal nyopot prakader kang kalah ing pemilu. Tumindak teges minangka wujud disiplin tumrape andhahan, mula bab mau pancen diprelokake ing kahanan tartamtu supaya manungsa bisa luwih tanggungjawab marang apa kang dadi jibahane nata Negara mau. Disiplin mujudake rasa panrimane marang paugeran kang ana (Sugono, 2008:358). Kawawas saka tumindake Megawati kang disiplin marang andhahane minangka wujud rasa asihe ngelingake tumindak prakader kang nyempal utawa luput marang dhiri pribadine.

Etika Tradhisi tumrape Gusti

Etika tradhisi tumrape Gusti, yaiku nggedhekake tapa brata iki karembug sajrone SSW isih diugemi nganti saiki. Kajaba iku manungsa kudu nyiapake kabutuhan akherate kayata laku batin. Laku iki nduweni tujuwan kanggo nuntun jiwane manungsa amrih luwih cetha lan bisa ngadhepi sakehe pacoban sajrone urip. Laku batin iki gegayutan etika indhividu tumrape Gusti.

Gubernur lan Wakile kang nindakake laku tapa brata lumantar nikelake spriritual dhiri pribadine lan bebrayan Jatim. Pangarsa lan andhahane kadangkala mbutuhake laku batin amrih bisa nggayuh pribadi kang nduweni etika lan moral. Tumindak kanthi ngajak

prawargane kanggo nikelake spriritual kanggo karaharjane Jatim kang ora mung apik infrastruktur.

Gegambaran sajrone bebrayan agung saiki tumrape etika katuduhake kanthi tuladha uripe Mantan kepala Dinas Pendidikan lan Kebudayaan Lampung. Durung suwe iki, sajrone pawarta internet ngandakake yen panjenengane wis ora gelem ngurusi politik. Sasuwene ngabdi 32 taun luwih 9 ulan mesthi nuwuhake pangawikan tumrap dhiri pribadine. Sakehe pangawikan mau ndadekake dheweke kepengin luwih mawas dhiri saben tumindake ing yuswane kang sepuh. Panjenengane ora mikirake donya nanging luwih ndandani dhiri pribadine kanthi nggedhekake ngibadah marang Gusti.

Etika Tradhisi tumrape Negara

Salahsawijine etika tradhisi tumrape Negara, yaiku reksa rineksa lan tulung tinulung. Etika tradhisi mau dirembug sajrone SSWing perangan P.II/P.47 lan P.III/P.15. Etika tumrape Negara gegayutan karo tumindake manungsa nalika urip bebarengan satengahe bebrayan kanggo nggayuh karaharjan.

Reksa rineksa mau njalari urip rukun tanpa rasa kepengin menange dhewe, amerga wis gathuk apa kangdadi tujuwan sajrone dhiri pribadi manungsa. Paraga Mursid kang menehi piweling marang andhahane awujud tembang macapat mau, nggambarake yen sawise manungsa ngupaya kanggo nggayuh sarana lan pamekaran usaha, bab kang luwih wigati katindakake yaiku aja padha kongsi utawa lena. Sejatine nalika nggayuh samubarang kang dadi tujuwan luwih enteng tinimbang merjuwangake supaya netep ing kahanan mau.

Etika Tradhisi tumrape Wong Cilik

Pangarsa kudu bisa dadi patuladan utawa ing ngarsa sung tuladha tumrap andhahane. Salah sawijine etika tradhisi tumrape wong cilik, yaiku wigati marang wong cilik. Presiden Jokowi menehi piweling supaya prangkat desa migunakake dana mau kanthi nengenake perekonomian desa. Prangkat desa kudu bisa nggunakake dana kanthi gemi miturut apa kang dadi kapreluwane. Kabutuhan wewangunan kanggo desa luwih becik njupuk samubarang ing sakupenge desa. Kawicaksanan kang ditindakake Presiden Jokowi mau mujudake rasa wigatine tumrap wong cilik supaya mentas saka pamangunan kang ora rata. Tumindak nyata saka sawijine pangarsa utawa pejabat pamrentah dadi nilai kang wigati tumrape wong cilik. Awit saka wujud aktualitas pangarsa mau, wong cilik bisa ngerteni kanthi tumemen yen ora salah milih wong kanggo nata Negara. Calon Anggota DPRD RI awel pangaji-aji saka wong cilik. Warga ing Dhukuh Remeng Kidul kang kahanane lagi krisis air bersih, oleh pambiyantu saka pejabat pamrentah. Panjenengane mbiyantu kanthi menehi 20 tangki air bersih lan arep nggawekake sumur permanen. Tumindake calon anggota DPRD RI mau nuduhake yen pangarsa lan pejabat pamrentah isih nindakake etika sosial tumrape wong cilik yaiku wigati marang kahanan bebrayan.

Etika Tradhisi turape Alam

Tradhisi ing bebrayan Jawa kanggo nuduhake rasa sukur lan nyenyuwun supaya disirikake saka bebaya sajrone Negarane kayata katrajang ama maneka wujud. Kahanan kaya mangkono iku ora bisa disirnakake yen manungsa ora gelem njaga alam lan nganakake bersih desa.

Nganti seprene bebrayan Jawa isih nganakake bersih desa. Sakabehe pacoban kang dumadi ing sawijine Negara minangka piweling supaya bebrayan luwih ngreksa alam kang dadi sumber panguripan. Kayata pacoban ing Lombok uga Palu yaiku lindhu lan tsunami minangka piweling Gusti tumrape alam lan bebrayan kang manggon ing tlatah mau. Sejatine lindhu lan tsunami pancen ora bisa dinuga, kabeh kang dadi takdire Gusti ora bisa dikendalekeke dening manungsa. Nanging kadangkala anane pacoban mau amerga tumindake manungsa kang ora gelem njaga alam. Akeh tetuwuhan ing alas padha gundhul, manungsa ora wicaksana anggone migunakake SDA, lan sapanunggalane, klebu tumindake manungsa kang ora wigati marang alam. Mula, wiwit saka bersih desa iki nuduhake yen pangarsa kudu nduweni etika tumrape alam.

PANUTUP

Dudutan

Serat Suktina Wyasa mujudake salahsawijine reriptan sastra Jawa Klasik kang kasekarake dening Ngabehi Karjamujita kang dumunung ing Museum Radya Pustaka Solo. Reriptan sastra Jawa Klasik awujud naskah utawa teks sastra tradhisi ngandut nilai-nilai adiluhung bebrayan Jawa kang diandharake lumantar crita-crita didaktis. *Serat Suktina Wyasa* iku nyritakake gegambaran lelampahane Paraga Wyasa nganti bisa nggayuh kasampurnaning ngaurip kang ngandhut etika tradhisi.

Panliten iki kasil nuduhake objek panliten yaiku *Serat Suktina Wyasa* kang awujud tembang macapat. Dheskripsi naskah katindakake kanthi cara ngandharake irah-irahane naskah, papan sumimpene naskah, nomor naskah, bahan naskah, ukurane naskah, jinise tulisan, kahanan naskah, lan pirang-pirang bab kang gegayutan karo blegere naskah. Irah-iraane naskah kajupuk saka salahsawijine paraga utama kang aran Wyasa kanthi nomer inventaris 808.543 S. Kaserat ing dluwang kang cacahé ana 20 lembar. Basa kang digunakake yaiku basa Jawa lan kaprabawan tembung kawi. Kahanane naskah kagolong apik tur jangkep.

Asile suntingan lan terbitan teks kanthi mbenerake tetembungan kang dianggep kliru, banjur dibenerake ing aparat kritik lan diwenahi komentar. Kajaba iku analisis struktur *Serat Suktina Wyasa* kang diandharake ana loro yaiku struktur lair (tembang macapat) lan struktur batin. Struktur batin kang diandharake mung loro, yaiku tema, paraga lan pamaragan. Asiling panliten nuduhake perangan etika tradhisi sajrone *Serat Suktina Wyasa* ana loro, yaiku etika indhividu lan etika sosial. Etika indhividu kaperang maneh dadi etika tumrap dhiri pribadi kayata sepi ing pamrih, asih marang pamomonge, manungsa kang

pinercaya lan bisa disambati, andhap asor, sabar, lan rila, dene etika tumrape Gusti kayata nggedhekake tapa brata, mawas dhiri lan eling marang Gusti, lan nrima marang pacoban. Etika sosial kaperang dadi telu yaiku etika tumrape Negara kayata tulung tinulung lan reksa rineksa, tumrape wong cilik kayata wigati, ngelingake supaya ora dume, lan tumrape alam kayatanjaga alam kanthi bersih desa, lan asih marang satokewan. Sakehe etika mau ana kang isih ditengenake lan ana kang ditinggalake manut ombyaking jaman. Wujud etika tradhisi kang luwih onjo lan isih diugemi nganti jaman saiki yaiku etika tumrape dhiri pribadi.

Pamrayoga

Pamrayoga sawise nindakake panliten ngenani *Serat Suktina Wyasa* diajab supaya bisa awèh pambiyantu lan didadekake bahan rujukan tumrape panliten sabanjure kang saemper sajrone pasinaon sastra. Bisa nintingi isine reriptan sastra kanthi *perspektif liyane*. Saben tumindake manungsa kudu nengenake etika kanthi becik supaya kasil nggayuh kasampurnan lan nuwuhake sesambungan tumrape dhiri pribadi, Gusti, Negara, wong cilik, lan alam sakupenge.

Serat Suktina Wyasa minangka reriptan sastra jawa klasik kang ngandhut gegambaran wujud etika. Panliten ngenani etika tradisi sajrone *Serat Suktina Wyasa* kanthi nggunakake pamarekan filologi iki pancen durung sampurna, isih akeh kaluputan kang disngaja lan ora disngaja, mula panliti nduweni pangajab yen panliten sabanjure bisa luwih sampurna.

KAPUSTAKAN

Achmad, Sri Wintala. 2018. *Etika Jawa: Pedoman Luhur dan Prinsip Hidup Orang Jawa*. Yogyakarta: Araska Publisher

Baried, Siti Baroroh. 1994. *Pengantar Teori Filologi*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa.

Djamaris, Edward. 1977. *"Filologi dan Cara Kerja Penelitian Filologi"*. Bahasa dan Sastra Tahun III No.I. Pusat dan Pengembangan Bahasa. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.

_____. 2002. *Metode Penelitian Filologi*. Jakarta: CV. Manasco.

Endraswara, Suwardi. 2018. *Falsafah Hidup Jawa: Menggali Mutiara Kebijakan dari Intisari Filsafat Kejawaen*. Yogyakarta: Cakrawala

Hadiwidjana, R.D.S. 1967. *Tata- Sastra*. Jogja: UP Indonesia.

Ikram, Achadiati. 1980. *Hikayat Sri Rama:Suntingan Naskah disertasi Telaah Amanat dan Struktur*. Jakarta: Universitas Indonesia Press.

Jabrohim. 1994. *Pengajaran Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.

Koentjaraningrat. 1985. *Kebudayaan Mentalis dan Pembangunan*. Jakarta: PT. Gramedia.

Mulder, Niels. 1986. *Simbolisme Dalam Budaya Jawa*. Yogyakarta: UGM University Press.

Mulyani, Hesti. 2012. *Membaca Manuskrip Jawa*. Yogyakarta: Kanwa Publisher

_____. 2014. *Teori dan Metode Pengkajian Filologi*. Yogyakarta: Astungkara Media

Nurgiyantoro, Burhan. 2010. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Universitas Gajah Mada Press.

Padmosoekotjo, S. 1955. *Patine Paramasastra Djawa*. Djakarta: Noordhoff-Kolff.

Pradotokusomo, Partini Sardjono. 2005. *Pengkajian Sastra*. Jakarta: PT. Gramedia Pustaka Utama.

Purnomo, Bambang S. 2011. *Kesatraan Jawa Pesisiran*. Surabaya: CV. Bintang.

_____. 2013. *Filologi dan Studi Sastra Lama*. Surabaya: Perwira Media Nusantara.

Purwadi dan Dwiyanto. 2006. *Cakra Manggilingan: Konsep Hidup Jawa Untuk Mencapai Ketentrangan Lahir Batin*. Yogyakarta: Gelombang Pasang.

Poespoprodjo. 1999. *Filsafat Moral*. Bandung: Pustaka Grafika.

Ratna, Nyoman Kutha. 2013. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar

Sagala, Syaiful. 2013. *Etika dan Moralitas Pendidikan: Peluang dan Tantangan*. Jakarta: Prenadamedia Group.

Salam, Burhanuddin. 2002. *Etika Sosial: Asas Moral dalam Kehidupan Manusia*. Jakarta: Rineka Cipta

Semi, Atar. 1994. *Metode Penelitian Sastra*. Bandung: Angkasa

Subandiyah, Heny. 2007. *Filologi Dan Metode Penelitiannya*. Surabaya: Unesa University Press

Sudardi, Bani. 2003. *Sastra Sufistik : Internalisasi Ajaran-ajaran Sufi dalam Sastra Indonesia*. Solo: Tiga Serangkai Pustaka Mandiri.

Sulastin-Sutrisno. 1981. *Relevansi Studi Filologi*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press/

Sugiyono. 2012. *Metode Penelitian Kuantitatif Kualitatif dan R&D*. Bandung: Alfabeta

Sumantri dan Waluyo. 1999. *Hikmah Abadi: Nilai-Nilai Tradisional Dalam Wayang*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar

Sumaryono. 2013. *Hermeneutika, Sebuah Metode Filsafat*. Yogyakarta: Kanisius.

Supardan. Dadang. 2011. *Pengantar Ilmu Sosial, Sebuah Kajian Pendekatan Struktural*. Jakarta: PT. Bumi Aksara.

Suryani, Elis. 2012. *Filologi*. Bogor: Ghalia Indonesia

Suseno, Franz Magnis. 2003. *Etika Jawa Sebuah Analisa Falsafah Tentang Kebijaksanaan Hidup Jawa*. Jakarta: PT. Gramedia Pustaka Utama

Suwarni. 2013. *Sastra Jawa Pertengahan*. Surabaya: Perwira Media Nusantara.

Tjardrasmita, Uka. 2006. *Kajian Naskah-Naskah Klasik dan Penerapannya bagi Kajian Sejarah Islam di Indonesia*. Jakarta: Puslitbang Lektur Keagamaan Badan Litbang dan Diklat Departemen Agama RI.

Tjahjadi, Lili. 1991. *Hukum Moral*. Jakarta: Kanisius.